

الگوی مدیریت فرهنگی در سیره نبوی (ص)؛ مطالعه موردی: تحقق شاخص برادری

سید محمد طباطبائی *

چکیده

برادری، یکی از شاخص‌های فرهنگی است که پیشرفت فرهنگی نیازمند تحقق آن است. نویسنده با تأکید بر مدیریت فرهنگی در سیره نبوی (ص) معتقد است رسول خدا (ص) با انجام سلسله فعالیت‌ها به تحقق این شاخص اهتمام می‌ورزید. اعلان اخوت در سه مرتبه، حمایت از اهل صفه، ترویج برادری در فرهنگ خانواده، تحریم موانع تحقق برادری، الزام امر به معروف و نهی از منکر و ترویج فرهنگ ایثار میان مسلمانان از مصادیق این سلسله فعالیت‌هاست که در یک برنامه‌ریزی استراتژیک توسط رهبر سازمان امامت امت قابل تبیین است. این برنامه شامل تعریف هدف راهبردی برادری، اتکا بر اصول راهبردی مانند تحکیم روابط ایمانی جامعه و مدیریت زیرساختی فرهنگ و اقدام به راهبرد های شش‌گانه در تعاملات اجتماعی با مسلمانان است: فرهنگ‌سازی واژگانی، فرهنگ‌سازی رفتاری، فرهنگ‌سازی تبیینی، فرهنگ‌سازی فرمان‌الهی، فرهنگ‌سازی انتقادی و فرهنگ‌سازی نمادین. این برنامه‌ریزی و نظام اجرایی، مدل‌الگویی مدیریت فرهنگی در سازمان امامت امت به رهبری پیامبر خدا (ص) و نیروی اجتماعی مؤمنان به شمار می‌آید. واژه‌های کلیدی: سیره نبوی، فرهنگ، مدیریت فرهنگی، برادری، شاخص فرهنگی.

* دانش پژوه سطح ۲ رشته تاریخ اسلام موسسه آموزش عالی حوزوی امام رضا علیه السلام

مقدمه

از جمله عرصه‌های الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، عرصه فرهنگ است که ساحت نرم افزاری تمدن نوین اسلامی را شکل می‌دهد. سنجش و ارزیابی میزان موفقیت در این عرصه نیازمند تعریف شاخص‌های مدون است که به عنوان شاخص پیشرفت لحاظ شود. این شاخص‌ها فصل ممیز الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت از الگوی غربی توسعه است و نگارنده بر همین اساس، برادری را به عنوان یکی از شاخص‌های فرهنگی بومی در الگوی پیشرفت مطرح و الزامات تحقق آن را با تأکید بر مدیریت فرهنگی نبوی (ص) تبیین نموده است. تعریف چنین شاخص‌های بومی، تحکیم الگوی بومی پیشرفت و استقلال کامل از شاخص‌های توسعه غربی را در مدیریت کشور هموار می‌سازد.

۳۸

ا. مفاهیم

۱. شاخص فرهنگی^۱

شاخص، «معیاری است کمی برای تعریف، تعیین و یا نشان دادن خصوصیات ذاتی یک جامعه آماری به صورت عددی و یا وسیله ای است برای مقایسه دو جامعه آماری با یکدیگر یا وسیله ای است برای سنجش دو صفت خاص در یک جامعه»^۲. تناسب با موضوع، حساسیت به موضوع، قابلیت تمایز، سهولت کاربرد و قابلیت جمع بندی ابعاد موضوع، مهم ترین ویژگی های لازم برای یک شاخص مناسب است.^۳ شاخص‌های فرهنگی، معیارهای کمی است که وضعیت فرهنگی مطلوب جامعه را مورد بررسی قرار

۱. Cultural Indicator

۲. نائینی، ۱۳۹۳: ص ۱۴۲

۳. صالحی امیری و دیگران، ۱۳۹۶: صص ۶۱ و ۶۲

الگوی مدیریت فرهنگی در سیره نبوی (ص)؛ مطالعه موردی: تحقق شاخص برادری

می‌دهد و «ابزارهایی برای گردآوری اطلاعات، تحلیل و ارزیابی فرهنگ هستند و به منظور یافتن مقوله‌های قابل اندازه‌گیری فرهنگی طراحی می‌شوند.»^۱ بنابر این، استفاده از شاخص‌های فرهنگی به منظور مقایسه میان وضعیت موجود با وضعیت مطلوب و شناخت درصد قوت و ضعف پیشرفت فرهنگی صورت می‌دهد.

۲. مدیریت فرهنگی^۲

مدیریت فرهنگی در یک تعریف به «علم و هنر به کارگیری منابع و نیروها از طریق برنامه‌ریزی، سازماندهی، بسیج منابع، هدایت و کنترل آن‌ها برای دستیابی به اهداف تعریف شده در عرصه فرهنگ»^۳ شده است. رحمانی نیز مدیریت فرهنگی را این‌گونه تعریف می‌کند: «مدیریت فرهنگی، دانش، هنر و مهارت شناخت، ایجاد و به کارگیری ظرفیت‌ها و پتانسیل موجود در منابع انسانی، دانش، محتوا، مهارت‌ها و تجربیات، سرمایه اجتماعی موجود و منابع مادی به منظور استقرار، تحکیم و گسترش ارزش‌ها، هنجارها و نماد در افراد، گروه‌ها و جامعه از طریق هدف‌گذاری، طراحی اقدامات، اجرا و ارزیابی است.»^۴ بنابر این، می‌توان به مجموعه اقدامات در راستای نظارت و اجرای فعالیت‌های فرهنگی که متکی بر سه عنصر سازمان، برنامه‌ریزی و منابع انسانی باشد، مدیریت فرهنگی اطلاق کرد.

۳. راهبرد^۵

واژه راهبرد یا استراتژی پیشتر صرفاً در امور نظامی به کار گرفته می‌شد. فرهنگ معین، استراتژی را «فن اداره عملیات جنگی، دانش رهبری عملیات نظامی، سوق الجیش» معنا می‌کند.^۶ اما در دیدگاه جدید «استراتژی یک برنامه واحد، همه‌جانبه و تلفیقی است که محاسن یا نقاط قوت اصلی سازمان را با عوامل و تغییرات محیط مربوط می‌سازد و به نحوی طراحی می‌شود که با اجراء صحیح آن از دست‌یابی به اهداف اصلی سازمان

۱. لطیفی و ظهوریان ابو ترابی، ۱۳۹۴: ص ۴۹

۲. Cultural Management

۳. صالحی امیری و دیگران، ۱۳۸۷: ص ۶۴

۴. رحمانی، ۱۳۹۴: صص ۲۶-۲۷

۵. Strategy

۶. معین، ۱۳۸۸: ص ۱۰۹

اطمینان حاصل شود.^۱ بنابر این، راهبرد به معنای مجموعه اقدامات و برنامه‌های اساسی برای رسیدن به اهداف از پیش تعیین شده‌است و در حوزه‌های نظامی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی-اجتماعی طراحی می‌شود. چنان که «راهبرد را می‌توان این گونه تعریف کرد: برنامه‌های واحد تجاری، بودجه‌ها و برنامه‌های اقدام عملیاتی در سطوح پایین تر سازمان.»^۲

۴. برنامه‌ریزی استراتژیک^۳

برنامه‌ریزی به طور کلی مفهومی سازمانی است که عبارت است از: «فرایند تعیین هدف و انتخاب راه، روش یا وسیله جهت تأمین این هدف.»^۴ برنامه‌ریزی استراتژیک گونه‌ای از برنامه‌ریزی است که با هدف تدوین و شکل‌گیری راهبرد‌ها تحقق می‌پذیرد. بنابر این، «برنامه‌ریزی استراتژیک کوششی است ساخت یافته برای اتخاذ تصمیم‌های اساسی و انجام اعمالی که ماهیت سازمان، نوع فعالیت‌ها و دلیل انجام آن فعالیت‌ها توسط سازمان شکل داده و مسیر می‌بخشد.»^۵ با این تعریف، میان تلقی دو مفهوم برنامه‌ریزی استراتژیک و سازمان ارتباط معنا داری وجود دارد و نوع نگرش به سازمان، کیفیت فرایند برنامه‌ریزی استراتژیک را تعیین می‌کند.

۵. سازمان^۶

سازمان در یک مفهوم کلی «عبارت است از: فرایندهای نظام‌یافته از روابط متقابل افراد برای دست یافتن به هدف‌های معین.»^۷ بروس کوئن پس از تقسیم سازمان به رسمی و غیر رسمی می‌گوید: «سازمان‌های رسمی، متشکل از گروه‌هایی از افراد -نه نظام‌های هنجاری و ارزشی- است که تلاش‌های خود را برای دستیابی هدف تعریف شده و کاملاً

۱. غلامی، ۱۳۸۸: ص ۱۹۸

۲. مرتضوی و دیگران، ۱۳۹۰: ص ۵۱

۳. Strategic planning

۴. استونر و دیگران، ۱۳۷۹: ص ۴

۵. غلامی، ۱۳۸۸: ص ۲۰۹

۶. Organization.

۷. رحمانی، ۱۳۹۴: ص ۲۹

مشخصی هماهنگ می‌کنند. سازمان‌های رسمی، نسبتاً وسیع هستند و دارای قوانین و مقررات معین و سلسله‌مراتب مشخصی از اقتدار و مسئولیت‌اند.^۱ نویسنده در تعریف مختار خود معتقد است سازمان، رفتار مجموعی، هدفمند و کلان است که بر اساس اراده مشترک افراد - انسجام میان رفتارهای خرد- تحت حاکمیت رهبری واحد شکل می‌گیرد و نظام برنامه‌ریزی رهبر، غایت مطلوب این رفتار را تعیین می‌کند زیرا لازمه‌ی تحقق اراده مشترک، فعلیت التزام به امر واحد است و امر واحد - هرچند با انسجام و مشورت حاصل آید- نیازمند ابلاغ و اجرای رهبر سازمان است تا نظم و سازماندهی تحقق یابد. بر این اساس، سازمان یک نظام رفتاری است و لزومی در نفی هنجاری و ارزشی بودن آن وجود ندارد؛ چنان که تفاوتی میان سازمان رسمی و غیر رسمی در این تعریف نیست. سازمان می‌تواند با سه نوع مناسبات در رفتار - خرد یا کلان- افراد با رهبر خود تعریف شود: مناسبات سود محور، مناسبات قاعده محور محض و مناسبات ایمانی. مناسبات سود محور بر پایه‌ی منافع مشترک افراد سازمان و مناسبات قاعده محور، در التزام به قانون و اخلاق معنا می‌یابد. با وجود این، در مناسبات ایمانی - که محل بحث این نوشتار است- حبّ و ولاء (مودت) اساس سازمان را شکل می‌دهد و امام در مرکزیت آن قرار می‌گیرد. در این نوع از مناسبات، پیوند تکوینی میان امام و افراد سازمان برقرار است و اراده مشترک، مصلحت و قانون به فرمان الهی تعیین می‌گردد. مناسبات ایمانی در سازمان امامت امت، از منابع دینی استنباط می‌شود.^۲

۱. کوئن، ۱۳۹۱: ص ۴۲۴

۲. «یوم ندعوا کلّ أناس یمامهم» (اسراء، ۷۱)، «إنّ شی عتنا منّا خلقوا من فاضل طینتنا و عجنوا بماء ولایتنا» (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۳، ص ۳۰۳)، «إنّما مثل الإمام مثل الکعبه إذ تؤتی ا و لا تؤتی» (حرّ عاملی، ۱۴۲۵: ج ۲، ص ۱۸۱)، «التّاس عبید لنا فی الطّاعه و موال لنا فی الدّین» (کلینی، ۱۴۰۸: ج ۱، ص ۱۸۷)، «الإمام الأنبیس الرقیق و الوالد الشقیق و الأخ الشقیق و الأم البره بالولد الصغیر و مفرع العباد فی الداهیه النّاد الإمام أمین الله فی خلقه و حجته علی عباده و خلیفته فی بلاده» (کلینی، ۱۴۰۸: ج ۱، ص ۲۰۰)

ب. تحقق برادری مسلمانان در سیره نبوی (ص)

۱. اعلان اخوت میان مسلمانان

رسول خدا (ص) در سه اعلان، میان مسلمانان اخوت برقرار کرد. در نوبت اول، اعلان اخوت در مکه پیش از هجرت^۱ نوبت دوم، اعلان اخوت میان مهاجران و انصار در مدینه^۲ و پس از آن، اخوت عامه مطرح شد. سید محسن امین عاملی همگام با ذکر آیه اخوت^۳ و احادیث نبوی (ص)، درباره اخوت عامه در اسلام می‌گوید: «اسلام میان عموم اهل خود - نزدیک و دور، عرب و عجم، شریف و دون پایه، پادشاهان و رعیت، زنان و مردان، هر آن کس که موجود شده و هر آن کس که تا روز قیامت موجود خواهد شد - برادری برقرار کرد. خداوند این [مطلب] را در کتاب عزیز خود بر زبان پیامبرش اعلان کرد... و پیامبر آن را آشکار برای مردم تلاوت نمود.»^۴ پیامبر اکرم (ص) در این باره فرمود: «مؤمنان برادران هستند. برخی از آنان نیازهای برخی دیگر را برطرف می‌سازد. هر گاه بعضی از اینان حاجات برخی دیگر را رفع کند خداوند احتیاجات آن‌ها را برطرف می‌سازد.»^۵

۴۲

۱-۱. تحلیل علامه سید جعفر مرتضی عاملی از اخوت مهاجران و انصار

علامه سید جعفر مرتضی عاملی در تحلیل اعلان اخوت مسلمانان در مدینه بر سه عامل تأکید می‌کند: رفع خلأ قومی از مهاجران، تعالی روابط بشری و نقش در تأسیس جامعه نوین.

۱-۱-۱. رفع خلأهای قومی از مهاجران

با توجه به استواری نظام اجتماعی عرب بر قوم‌گرایی، قطع روابط قومی میان مسلمانان و مشرکان مکه و اسکان آنان در خارج از وطن، تعدادی از مهاجران دچار آسیب «تنهایی» شدند. ایجاد اخوت می‌توانست این خلأ و آسیب را جبران نماید.

۱. ابن سید الناس، ۱۴۱۴: ج ۱، ص ۲۳۰

۲. ابن هشام، ۱۴۳۵: ص ۲۵۶

۳. حجرات: ۱۰

۴. امین عاملی، ۱۴۰۳: ج ۱، ص ۲۲۷

۵. راوندی کاشانی، بی تا: ۸

۱-۱-۲. تعالی روابط بشری

اعلان اخوت با مسئولیت اجتماعی مسلمانان و تعامل مؤثر آنان ارتباط دارد زیرا موجب شکل‌گیری روابط الهی در جامعه اسلامی می‌شد و این روابط سبب تحکیم همبستگی و همکاری دو جانبه و رفع نزاع میان ایشان می‌می‌گردید.

۱-۱-۳. نقش در تأسیس جامعه نوین

رسول خدا (ص) در صدد تأسیس جامعه ای نوین و نمونه بود اما با دو مانع روبرو بود: وجود شکاف‌های عقیدتی، فرهنگی و اجتماعی میان مهاجران و انصار و تهدیدات داخلی و خارجی از ناحیه منافقان، مشرکان و یهود. بنابر این، باید روابط مسلمانان تحکیم و پیوندی اجتماعی تحقق می‌یافت تا جامعه ای نوپا تأسیس شود؛ این پیوند همان اخوت است که موجب الفت بخشیدن میان مسلمانان شد و خداوند نیز بدان استناد داده است.^۱

۲. حمایت از اهل صفه

اهل صفه، حدود چهار صد نفر از مهاجران بودند که هیچ مسکن و خویشاوندی در مدینه نداشتند.^۲ رسول خدا (ص) آنان را در گوشه ای از مسجد النبوی جای داد و اصحاب صفه نامید.^۳ انس و همنشینی از یک سوی^۴ و دفاع از موقعیت اجتماعی از سوی دیگر، دو لبه ی حمایت نبوی (ص) از اهل صفه است زیرا اینان به سبب فقر شدید و فقدان خویشاوندی نیاز بیشتری به حمایت رهبر خود داشتند. روزی مردی از انصار سوی پیامبر اکرم (ص) آمد و شخصی از اهل صفه نزدیک نشسته بود و ایشان با او گفتگو می‌کرد. مرد انصاری دورتر نشست. رسول الله (ص) به وی فرمود: «جلوتر بیا» اما او امتناع ورزید. ایشان -که چنین وضعیتی را مشاهده کرد- به او فرمود: «حتماً ترسیدی فقر او به تو برسد؟!»^۵ مواجهه انتقادی رهبر مسلمانان در خصوص یک مسأله اجتماعی در

۱. انفال: ۶۲-۶۳

۲. ر.ک. مرتضی‌العاملی، ۱۴۲۶: ج ۴، صص ۲۳۶-۲۳۹

۳. طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۲، ص ۶۶۶

۴. سمهودی، ۲۰۰۶: ج ۲، ص ۴۹

۵. بیهقی، ۱۴۰۵: ج ۱، صص ۳۵۱-۳۵۲ و سمهودی، ۲۰۰۶: ج ۲، ص ۴۹

۶. بحرانی، ۱۳۷۴: ج ۲، ص ۴۲۳

روش فرهنگی جامعه اسلامی تأثیر به سزایی دارد و پیامبر خدا (ص) با چنین مواجهه‌ای تلاش می‌کند تا مسلمانان با یکدیگر از جانب برادری و مواسات برخورد کنند؛ چنان که ابوهیره را به اطعام اهل صفة الزام نمود.^۱

۳. ترویج برادری در فرهنگ خانواده

مواجهه انتقادی با فرهنگ حاکم بر نظام اجتماعی جاهلی در خصوص تشکیل خانواده و ترویج برادری از مهم ترین اقدامات پیامبر اعظم (ص) در مدیریت فرهنگی جامعه عرب است. وساطت ایشان در ازدواج میان جویبر و دلفاء^۲ و ازدواج میان زید بن حارثه و زینب بنت جحش^۳ به خوبی نشان می‌دهد که طبقه بندی‌های اجتماعی بر اساس وضعیت معیشتی افراد ممنوع است و هیچ تفاوتی میان ثروتمند و فقیر حتی در پیوند خانوادگی وجود ندارد که دلالت اقتضائی بر لزوم تحقق شاخص برادری دارد.

۴. تحریم موانع تحقق برادری

غدر، اختلاف، عهد شکنی، سرقت، مکر و خدعه، تکاثر، استهزاء و تمسخر، غیبت، بیع غرری، غش در معامله، جدال، مراء و اضرار از عمده ترین موانع تحقق برادری است که رسول اکرم (ص) مسلمانان را از طریق ابلاغ آیات قرآن و با فرمان های نبوی (ص) از انجام آن باز می‌داشت.^۴ این موانع، شاخص برادری را در حوزه‌های های فرهنگ عمومی و ارتباطات اجتماعی (غدر، مکر و خدعه، استهزاء، غیبت، تکاثر، اختلاف، جدال و مراء)، فرهنگ اقتصاد و معاملات (عهد شکنی، بیع غرری، غش در معامله، سرقت، اضرار) و فرهنگ سیاسی (غدر، عهد شکنی و اختلاف) تهدید می‌کند و به لحاظ شرعی نیز حرام قلمداد می‌شود.^۵

۱. سمهودی، ۲۰۰۶، ج ۲، ص ۵۰

۲. فیض کاشانی، ۱۴۰۶: ج ۲۱، صص ۸۶-۹۰

۳. احزاب: ۳۶ و قمری، ۱۳۶۷:

۴. مائده: ۱، اسراء: ۳۴، حجرات: ۱۰-۱۲، تکاثر: ۱-۸ و کتب حدیثی در ابواب مربوط به تجارت

۵. به کتب فقهی مربوط به بیع همچون جلد سوم مکاسب شیخ انصاری مراجعه شود.

۵. الزام امر به معروف و نهی از منکر

«دو گونه ولایت در جامعه وجود دارد: ولایت طولی که ولایت ولیّ امر است که از ولایت خدا شروع می‌شود، ولایت رسول (ص)، ولایت معصوم (ع) و در عصر غیبت هم ولایت فقیه. و ولایت عرضی: «المؤمنون و المؤمنات بعضهم أولیاء بعض (این جاست که) یاأمرون بالمعروف و ینهون عن المنکر» (توبه، ۷۱) این امر به معروف و نهی از منکر متفرع بر این ولایت عرضی است. ولایت دارد یعنی مسئول است. یعنی اگر بینم همسایه ام کار خلاف می‌کند و هیچ چیز نگویم در جرم او شریکم.»^۱ ارتباط امر به معروف و نهی از منکر و شاخص برادری با این مقدمه به خوبی دانسته می‌شود زیرا تأکید قرآن بر مسئولیت اجتماعی مؤمنان از یک سوی و پیوند اجتماعی آنان در رفتار خود از سوی دیگر - که ولایت عرضی از ترکیب این دو تأکید حاصل می‌آید. - دلالت اقتضائی بر شاخص برادری دارد. به عبارت دیگر، رفتار اجتماعی مؤمنان، مسئولیت اجتماعی را رقم می‌زند که حاصل پیوند اراده‌های جمعی و نقش آن در سطوح خرد و کلان جامعه است. اگر مبنای چنین پیوندی، ایمان باشد، پیوند اجتماعی مؤمنان تحقق می‌بخشد. بنابر این، حفظ پیوند اجتماعی مؤمنان با امر به معروف و نهی از منکر تحکیم می‌یابد و با این بیان، ارتباط نسبت ایمان و اخوت با نسبت ایمان و امر به معروف و نهی از منکر معنا می‌یابد. قرآن مؤمنان را اولیاء یکدیگر معرفی می‌کند^۲ و رسول خدا (ص) - علاوه بر اعلان اخوت مؤمنان - می‌فرماید: «بعضی از مهاجران و انصار اولیاء بعضی دیگر هستند.»^۳ از اجتماع میان آیه شریفه و احادیث نبوی (ص) چنین استفاده می‌شود:

۱. از مصادیق ولایت عرضی مؤمنان، امر به معروف و نهی از منکر است.

۲. مؤمنان (مهاجران و انصار) با یکدیگر اخوت دارند.

۳. بنابر این، مؤمنان اولیاء و برادران یکدیگر هستند.

۳-۷. ترویج فرهنگ ایثار میان مسلمانان

۱. اراکی، درس خارج فقه فرهنگ سال تحصیلی ۱۳۹۶-۱۳۹۷

۲. توبه: ۷۱

۳. طوسی، ۱۴۱۴: ص ۲۶۸

ج. تحقق برادری مسلمانان در سیره نبوی (ص)

۱. اعلان اخوت میان مسلمانان

رسول خدا (ص) در سه اعلان، میان مسلمانان اخوت برقرار کرد. در نوبت اول، اعلان اخوت در مکه پیش از هجرت^۱ نوبت دوم، اعلان اخوت میان مهاجران و انصار در مدینه^۲ و پس از آن، اخوت عامه مطرح شد. سید محسن امین عاملی همگام با ذکر آیه اخوت^۳ و احادیث نبوی (ص)، درباره اخوت عامه در اسلام می گوید: «اسلام میان عموم اهل خود نزدیک و دور، عرب و عجم، شریف و دون پایه، پادشاهان و رعیت، زنان و مردان، هر آن کس که موجود شده و هر آن کس که تا روز قیامت موجود خواهد شد. - برادری برقرار کرد. خداوند این [مطلب] را در کتاب عزیز خود بر زبان پیامبرش اعلان کرد... و پیامبر آن را آشکار برای مردم تلاوت نمود.»^۴ پیامبر اکرم (ص) در این باره فرمود: «مؤمنان برادران هستند. برخی از آنان نیاز های برخی دیگر را برطرف می سازد. هر گاه بعضی از اینان حاجات برخی دیگر را رفع کند خداوند احتیاجات آن ها را برطرف می سازد.»^۵

۲. تحلیل علامه سید جعفر مرتضی عاملی از اخوت مهاجران و انصار در مدینه

علامه سید جعفر مرتضی عاملی در تحلیل اعلان اخوت مسلمانان در مدینه بر سه عامل تأکید می کند: رفع خلأ قومی از مهاجران، تعالی روابط بشری و نقش در تأسیس جامعه نوین.

۱-۲. رفع خلأهای قومی از مهاجران

با توجه به استواری نظام اجتماعی عرب بر قوم گرایی، قطع روابط قومی میان مسلمانان و مشرکان مکه و اسکان آنان در خارج از وطن، تعدادی از مهاجران دچار آسیب «تن هایی» شدند. ایجاد اخوت می توانست این خلأ و آسیب را جبران نماید.

۱. ابن سید الناس، ۱۴۱۴: ج ۱، ص ۲۳۰

۲. ابن هشام، ۱۴۳۵: ص ۲۵۶

۳. حجرات: ۱۰

۴. امین عاملی، ۱۴۰۳: ج ۱، ص ۲۲۷

۵. راوندی کاشانی، بی تا: ۸

۲-۲. تعالی روابط بشری

اعلان اخوت با مسئولیت اجتماعی مسلمانان و تعامل مؤثر آنان ارتباط دارد زیرا موجب شکل گیری روابط الهی در جامعه اسلامی می‌شد و این روابط سبب تحکیم همبستگی و همکاری دو جانبه و رفع نزاع میان ایشان می‌گردید.

۲-۳. نقش در تأسیس جامعه نوین

رسول خدا (ص) در صدد تأسیس جامعه‌ای نوین و نمونه بود امّا با دو مانع روبرو بود: وجود شکاف‌های عقیدتی، فرهنگی و اجتماعی میان مهاجران و انصار و تهدیدات داخلی و خارجی از ناحیه منافقان، مشرکان و یهود. بنابر این، باید روابط مسلمانان تحکیم و پیوندی اجتماعی تحقق می‌یافت تا جامعه داده‌استای نوپا تأسیس شود؛ این پیوند همان اخوت است که موجب الفت بخشیدن میان مسلمانان شد و خداوند نیز بدان استناد داده‌است.^۱

۳. حمایت از اهل صفّه

اهل صفّه، حدود چهار صد نفر از مهاجران بودند که هیچ مسکن و خویشاوندی در مدینه نداشتند.^۲ رسول خدا (ص) آنان را در گوشه‌ای از مسجد النبی جای داد و اصحاب صفّه نامید.^۳ انس و همنشینی از یک سوی^۴ و دفاع از موقعیت اجتماعی از سوی دیگر، دو لبه ی حمایت نبوی (ص) از اهل صفّه است زیرا اینان به سبب فقر شدید و فقدان خویشاوندی نیاز بیشتری به حمایت رهبر خود داشتند. روزی مردی از انصار سوی پیامبر اکرم (ص) آمد و شخصی از اهل صفّه نزدیک نشسته بود و ایشان با او گفتگو می‌کرد. مرد انصاری دورتر نشست. رسول الله (ص) به وی فرمود: «جلوتر بیا» امّا او امتناع ورزید. ایشان -که چنین وضعیتی را مشاهده کرد- به او فرمود: «حتماً ترسیدی فقر او به تو برسد؟!»^۵ مواجهه انتقادی رهبر مسلمانان در خصوص یک مسأله اجتماعی

۱. انفال: ۶۲-۶۳

۲. ر.ک. مرتضی‌العاملی، ۱۴۲۶: ج ۴، صص ۲۳۶-۲۳۹

۳. طبرسی، ۱۳۷۲: ج ۲، ص ۶۶۶

۴. سمهودی، ۲۰۰۶: ج ۲، ص ۴۹

۵. بیهقی، ۱۴۰۵: ج ۱، صص ۳۵۱-۳۵۲ و سمهودی، ۲۰۰۶: ج ۲، ص ۴۹

۶. بحرانی، ۱۳۷۴: ج ۲، ص ۴۲۳

در روش فرهنگی جامعه اسلامی تأثیر به‌سزایی دارد و پیامبر خدا (ص) با چنین مواجهه ای تلاش می‌کند تا مسلمانان با یکدیگر از جانب برادری و مواسات برخوردار کنند؛ چنان که ابوهریره را به اطعام اهل صفة الزام نمود.^۱

۴. ترویج برادری در فرهنگ خانواده

مواجهه انتقادی با فرهنگ حاکم بر نظام اجتماعی جاهلی در خصوص تشکیل خانواده و ترویج برادری از مهم‌ترین اقدامات پیامبر اعظم (ص) در مدیریت فرهنگی جامعه عرب است. وساطت ایشان در ازدواج میان جویبر و دلفاء^۲ و ازدواج میان زیدبن حارثه و زینب بنت جحش^۳ به خوبی نشان می‌دهد که طبقه‌بندی‌های اجتماعی بر اساس وضعیت معیشتی افراد ممنوع است و هیچ تفاوتی میان ثروتمند و فقیر حتی در پیوند خانوادگی وجود ندارد که دلالت اقتضائی بر لزوم تحقق شاخص برادری دارد.

۵. تحریم موانع تحقق برادری

غدر، اختلاف، عهدشکنی، سرقت، مکر و خدعه، تکاثر، استهزاء و تمسخر، غیبت، بیع غرری، غش در معامله، جدال، مراء و اضرار از عمده‌ترین موانع تحقق برادری است که رسول اکرم (ص) مسلمانان را از طریق ابلاغ آیات قرآن و با فرمان‌های نبوی (ص) از انجام آن باز می‌داشت.^۴ این موانع، شاخص برادری را در حوزه‌های فرهنگ عمومی و ارتباطات اجتماعی (غدر، مکر و خدعه، استهزاء، غیبت، تکاثر، اختلاف، جدال و مراء)، فرهنگ اقتصاد و معاملات (عهد شکنی، بیع غرری، غش در معامله، سرقت، اضرار) و فرهنگ سیاسی (غدر، عهد شکنی و اختلاف) تهدید می‌کند و به لحاظ شرعی نیز حرام قلمداد می‌شود.^۵

۱. سمهودی، ۲۰۰۶، ج ۲، ص ۵۰

۲. فیض کاشانی، ۱۴۰۶، ج ۲۱، صص ۸۶-۹۰

۳. احزاب: ۳۶ و قمی، ۱۳۶۷:

۴. مائده: ۱، اسراء: ۳۴، حجرات: ۱۰-۱۲، تکاثر: ۱-۸ و کتب حدیثی در ابواب مربوط به تجارت

۵. به کتب فقهی مربوط به بیع همچون جلد سوم مکاسب شیخ انصاری مراجعه شود.

۶. الزام امر به معروف و نهی از منکر

«دو گونه ولایت در جامعه وجود دارد: ولایت طولی که ولایت ولیّ امر است که از ولایت خدا شروع می‌شود، ولایت رسول (ص)، ولایت معصوم (ع) و در عصر غیبت هم ولایت فقیه. و ولایت عرضی: «المؤمنون و المؤمنات بعضهم أولیاء بعض (این جاست که) یاأمرون بالمعروف و ینهون عن المنکر» (توبه، ۷۱) این امر به معروف و نهی از منکر متفرع بر این ولایت عرضی است. ولایت دارد یعنی مسئول است. یعنی اگر بینم همسایه ام کار خلاف می‌کند و هیچ چیز نگویم در جرم او شریکم.»^۱ ارتباط امر به معروف و نهی از منکر و شاخص برادری با این مقدمه به خوبی دانسته می‌شود زیرا تأکید قرآن بر مسئولیت اجتماعی مؤمنان از یک سوی و پیوند اجتماعی آنان در رفتار خود از سوی دیگر - که ولایت عرضی از ترکیب این دو تأکید حاصل می‌آید. - دلالت اقتضائی بر شاخص برادری دارد. به عبارت دیگر، رفتار اجتماعی مؤمنان، مسئولیت اجتماعی را رقم می‌زند که حاصل پیوند اراده‌های جمعی و نقش آن در سطوح خرد و کلان جامعه است. اگر مبنای چنین پیوندی، ایمان باشد، پیوند اجتماعی مؤمنان تحقق می‌بخشد. بنابر این، حفظ پیوند اجتماعی مؤمنان با امر به معروف و نهی از منکر تحکیم می‌یابد و با این بیان، ارتباط نسبت ایمان و اخوت با نسبت ایمان و امر به معروف و نهی از منکر معنا می‌یابد. قرآن مؤمنان را اولیاء یکدیگر معرفی می‌کند^۲ و رسول خدا (ص) - علاوه بر اعلان اخوت مؤمنان - می‌فرماید: «بعضی از مهاجران و انصار اولیاء بعضی دیگر هستند.»^۳ از اجتماع میان آیه شریفه و احادیث نبوی (ص) چنین استفاده می‌شود:

۱. از مصادیق ولایت عرضی مؤمنان، امر به معروف و نهی از منکر است.

۲. مؤمنان (مهاجران و انصار) با یکدیگر اخوت دارند.

۳. بنابر این، مؤمنان اولیاء و برادران یکدیگر هستند.

۱. اراکی، درس خارج فقه فرهنگ سال تحصیلی ۱۳۹۶-۱۳۹۷

۲. توبه: ۷۱

۳. طوسی، ۱۴۱۴: ص ۲۶۸

۷. ترویج فرهنگ ایثار میان مسلمانان

فرهنگ ایثار از زیر شاخص‌های برادری است که به خوبی در سیره نبوی (ص) ترویج شده است. پیامبر اکرم (ص) برای مسلمانان تصریح می‌کند: «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ فِي تَرَاحِمِهِمْ وَتَعَاطِفِهِمْ بِمَنْزِلَةِ الْجَسَدِ الْوَاحِدِ؛ إِذَا إِشْتَكَى مِنْهُ عَضْوٌ وَاحِدٌ تَدَاعَى لَهُ سَائِرُ الْجَسَدِ بِالْحَمَى وَالسَّهْرِ»^۱ (مؤمنان در مهربانی و عطوفت با یکدیگر به منزله ی یک جسم هستند که اگر یک عضو آن به درد و بیماری آید باقیمانده جسم به تب و بی خوابی کشیده می‌شوند). همچنین فرمود: «مَنْ أَغَاثَ لِهَفَانًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَغَاثَهُ اللَّهُ يَوْمَ لَا ظِلَّ إِلَّا ظِلُّهُ وَ أَمَنَهُ يَوْمَ الْفِرْعَ الْأَكْبَرِ وَ أَمَنَهُ سِوَاءَ الْمُنْقَلَبِ»^۲ (هر کس مؤمن اندوهگینی را یاری کند خدا او را در روزی که هیچ سایه‌ای جز سایه‌اش نیست یاری کند و در روز ترس بزرگ و از بد عاقبتی در امان می‌دارد). ایشان در نسبت ایمان، عمل و اخوت می‌فرماید: «أَفْضَلُ الْأَعْمَالِ أَنْ تُدْخَلَ عَلَى أَخِيكَ الْمُؤْمِنِ سُرُورًا أَوْ تَقْضَى عَنْهُ دِينًا»^۳ (برترین اعمال آن است که بر برادر مؤمن خود خوشحالی وارد سازی یا بدهی او را ادا کنی). حمایت فقیران از مصادیق این فرهنگ است که الزام مسلمانان به اطعام اهل صفة^۴ و کثرت اعطای صدقه به نیازمندان^۵ از آن موارد است.

د. تبیین راهبردی سیره نبوی (ص) به عنوان الزامات تحقق برادری

۱. برنامه‌ریزی استراتژیک رسول خدا (ص) در تحقق برادری

پیامبر اکرم (ص) با اتکا بر اصول راهبردی خود، راهبرد های فرهنگ‌سازی را از طریق تعاملات اجتماعی با مسلمانان همراه تعریف اهداف راهبردی معین -تحقق شاخص‌های فرهنگی- و بر پایه ی مناسبات ایمانی در سازمان امامت امت، برنامه استراتژیک خویش به اجرا در می‌آورده است.

۱. قمی، ۱۴۱۴: ج ۱، ص ۵۶

۲. قمی، ۱۴۱۴: ج ۱، ص ۵۵

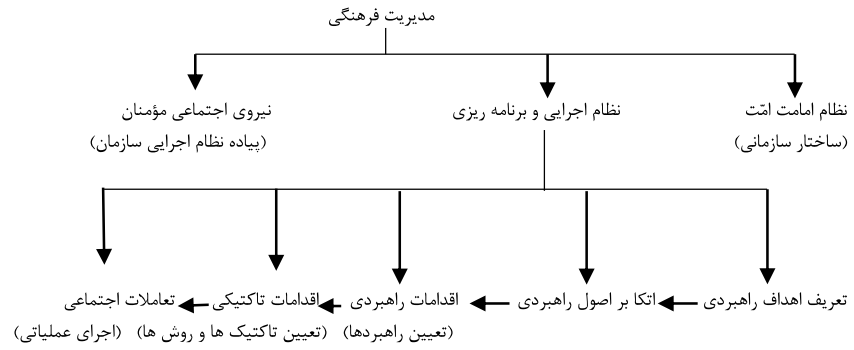
۳. پاینده، ۱۳۸۲: ص ۲۲۸

۴. سمهودی، ۲۰۰۶: ج ۲، صص ۵۰-۵۱

۵. اسراء: ۲۹ و قمی، ۱۴۰۴: ج ۲، صص ۱۸-۱۹

الگوی مدیریت فرهنگی در سیره نبوی (ص)؛ مطالعه موردی: تحقق شاخص برادری

نمودار ۱. مدل الگویی استخراج شده از مدیریت فرهنگی در سیره نبوی (ص)

تحقق برادری ایمانی را می‌توان از اهداف راهبردی ایشان دانست که با اقدامات گوناگون - به عنوان تعاملات اجتماعی - ترویج می‌شد. اصول راهبردی مدیریت فرهنگی نبوی (ص) - بر حسب استقراء - هفده قسم دارد^۱ که به مناسبت از دو قسم بحث می‌شود:

۱-۱. اصل تحکیم روابط ایمانی جامعه

جامعه از انسجام در روابط اجتماعی شکل می‌گیرد و جامعه‌ی ایمانی مبتنی بر روابط اجتماعی ایمانی تحقق می‌یابد. با پذیرش این مبنا، تحکیم روابط ایمانی جامعه به عنوان یک اصل راهبردی قابل تبیین است. بر این اساس، رسول خدا (ص) - همگام با آیات قرآن - بر مسأله‌ی ایمان تأکید می‌ورزید و شئون مؤمنان را تبیین می‌کرد.^۲ برادری از همین شئون به شمار می‌آید و بنابر این اصل، حمایت و تحکیم آن ضروری است.

۱-۲. اصل مدیریت زیرساختی فرهنگ

هر فرهنگ از رو بنا و زیر بنا تشکیل می‌شود. رو بنای فرهنگ، اندیشه‌ها و رفتارهای فرهنگی است و زیر بنا، ساحت مبناشناختی و معناشناختی فرهنگ است که صبغه سخت افزاری و نرم افزاری دارد. زیر بناهای سخت افزاری فرهنگ، نمادها، مظاهر - مانند ساختمان و پوشش - و نهادهایی - مانند مسجد و خانواده - است که هویت فرهنگ بر این اساس شکل می‌گیرد و زیر بناهای نرم افزاری، محتوا، بن مایه و هسته اصلی فرهنگ است که فرهنگ بر پایه آن تعریف می‌شود. رو بنای فرهنگ، متفرع و معلول زیر

۱. این اصول به طور کلی عبارت است از: جایگزینی فرهنگی، انزوای فرهنگ باطل، تحقق حداکثری گفتمان فرهنگی، دعوت فراگیر، فعالیت تشکیلاتی، تحمل اجتماعی (مانند تفاوت رفتار در تبلیغ پیش از هجرت در مکه با مدینه)، آموزش (مانند تفسیر قرآن و تعلیم فرهنگ اسلامی برای مردم)، تطبیق و ارتقاء (ارتقای فرهنگ موجود حجاز به سوی فرهنگ مطلوب توحیدی)، تربیت فرهنگی، تقدم پیشروانی (توجه به سران قبایل در تبلیغ)، هدایت عامه، عدم تسامح بر مکتب (عدم کوتاهی رسول اکرم (ص) در دفاع از اسلام در برابر تطمیع و تهدید قریش)، تناسب شخصیت فعال فرهنگی با جامعه هدف (مانند روانه شدن مصعب بن عمیر قبل از هجرت به مدینه در جهت تعلیم قرآن و معارف به آنان و سعد بن معاذ - از اشراف قریش - به سوی سران قبایل)، تکلیف مداری، مدیریت زیر ساختی فرهنگ، تحکیم روابط ایمانی جامعه (مانند برقراری اخوت) و تنظیم روابط میان فرهنگی (مانند تنظیم روابط با یهود و مسیحیان حجاز).

۲. برای نمونه ر.ک. پاینده، ۱۳۸۲: ص ۲۱۴

بنای فرهنگ است. مفاهیم و مناسباتی چون ایمان و اخوت، از زیر بناهای نرم افزاری فرهنگ دینی است. بنابر این، اهتمام رسول خدا (ص) به تحقق برادری ایمانی، مدیریت زیر ساختی فرهنگ است.

۱-۳. فرهنگ سازی واژگانی

فرهنگ سازی واژگانی، فرهنگ سازی از طریق ایجاد و القای واژگان و مفاهیم در جهت انتقال فرهنگ مطلوب به جامعه هدف است. در این نوع فرهنگ سازی، واژه سازی و جعل اصطلاح برای انتقال مفاهیم اعتقادی و سبک زندگی و یا بهره گیری از واژگان موجود و توصیف یا تشبیه در تحسین یا تقبیح مسائل گوناگون صورت می گیرد. اقدام رسول خدا (ص) در القای واژه و مفهوم اخوت در جامعه اسلامی با این راهبرد قابل تبیین است.

۱-۴. فرهنگ سازی رفتاری

فرهنگ سازی رفتاری، ترویج یک مسأله و موضوع فرهنگی از طریق سیره عملی است که می توان معنا بخشی کنشی در حوزه فرهنگ قلمداد نمود. اعلان اخوت و حمایت از اهل صفه از جمله اقداماتی است که در ذیل این راهبرد معنا می یابد. پیامبر اکرم (ص) با این دو اقدام، به طور عملی نشان داد که مؤمنان با یکدیگر برادرند؛ به ویژه آن که خود با امیر المؤمنین (ع) اخوت برقرار ساخت.

۱-۵. فرهنگ سازی تبیینی

تبیین مسائل و موضوعات فرهنگی و تعلیم آن ها به جامعه از راهبردهای فرهنگ سازی است. پیامبر خدا (ص) برای تحقق برادری ایمانی، شئون و ویژگی های مؤمنان را تبیین می کرد که پیش از این گذشت.

۱-۶. فرهنگ سازی با فرمان الهی (عبودیت)

فرمان الهی، هدایت محور و در نسبت وجود ربطی انسان با خداوند شکل می گیرد و معبود و عابد دو سوی این فرمان است. بر این اساس، یکی از فرهنگ سازی بر مبنای گسترش عبودیت، فرهنگ سازی از طریق الزام فرمان الهی است که تحریم موانع تحقق برادری و الزام به ازدواج زینب بنت جحش با زید بن حارثه از موارد آن است.

۱-۷. فرهنگ‌سازی انتقادی

انتقاد از فرهنگ نا مطلوب می‌تواند زمینه شکل‌گیری فرهنگ مطلوب را فراهم کند. مواجهه‌های انتقادی رسول اکرم (ص) با مردم در خصوص اهل صفه می‌تواند به عنوان یکی از مصادیق این راهبرد قابل تحلیل باشد.

۱-۸. فرهنگ‌سازی نمادین

فرهنگ‌سازی نمادین، ایجاد نماد های اجتماعی یا بهره‌گیری از نمادهای موجود جهت انتقال مفاهیم و حوزه‌های فرهنگی است. اعلان اخوت نیز رفتاری نمادین بود که سبب تحقق برادری ایمانی می‌شد. هرچند ابن شهر آشوب با ذکر روایتی از ابن عباس، توارث در اخوت و نسخ آن با قرآن^۱ را مطرح کرده‌است،^۲ اما بنا بر نظر تحقیق، صرفاً برخی از مسلمانان، توهم توارث داشتند^۳ که دلالت بر میزان تأثیر گذاری این اعلان در جامعه و کارکرد در فرهنگ‌سازی دارد.

جمع‌بندی

پیامبر خدا (ص) به عنوان رهبر سازمان امامت امت، اقدامات فراوانی را انجام داد تا برادری - به عنوان یکی از شاخص فرهنگی اسلام - در جامعه به صورت امری ایمانی تحقق یابد. این اقدامات شامل سه مرتبه اعلان اخوت میان مسلمانان، حمایت از اهل صفه از طریق انس و همنشینی و دفاع از موقعیت اجتماعی آنان، ترویج برادری در فرهنگ خانواده از طریق وساطت در ازدواج فقیر و غنی و الزام بدان، تحریم موانع تحقق برادری در حوزه‌های فرهنگ عمومی و ارتباطات اجتماعی، فرهنگ اقتصاد و معاملات و فرهنگ سیاسی، الزام امر به معروف و نهی از منکر بر مبنای ولایت عرضی مؤمنان و ترویج فرهنگ ایثار و از خود گذشتگی در میان مسلمانان است. هر کدام از این اقدامات در ذیل برنامه‌ریزی استراتژیک و مدل الگویی مدیریت فرهنگی در سیره نبوی (ص) قابل تحلیل است که مشتمل بر تعریف اهداف راهبردی، اتکا اصول راهبردی و به کارگیری راهبرد ها در تعاملات اجتماعی مسلمانان با استفاده از اقدامات تاکتیکی و

۱. احزاب: ۶

۲. ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ج ۲، ص ۱۸۷

۳. مرتضی‌العاملی، ۱۴۲۶: ج ۴، ص ۲۴۳

الگوی مدیریت فرهنگی در سیره نبوی (ص)؛ مطالعه موردی: تحقق شاخص برادری

روشی توسط رهبر سازمان امامت امت است. برادری، هدف راهبردی است که با دو اصل راهبردی تحکیم روابط ایمانی جامعه و مدیریت زیر ساختی فرهنگ و شش راهبرد تحقق یافته است: فرهنگ‌سازی واژگانی، فرهنگ‌سازی رفتاری، فرهنگ‌سازی تبیینی، فرهنگ‌سازی فرمان الهی، فرهنگ‌سازی انتقادی و فرهنگ‌سازی نمادین.

فهرست منابع

قرآن مجید

۱. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، مناقب آل‌ابی‌طالب علیهم السلام. علامه، چاپ اول، قم: ۱۳۷۹ ه.ق.
۲. ابن سید الناس، فتح‌الدین ابوالفتح، عیون الأثر، دارالقلم، چاپ اول، بیروت، ۱۴۱۴ ه.ق.
۳. استونر، جیمز ای. اف، فری من، آر. ادوارد و گیلبرت، دانیل، آر. مدیریت: مقدمه ای بر مدیریت، مدیریت در قرن بیست و یکم، برنامه‌ریزی. ترجمه علی پارساییان و سید محمد اعرابی. دفتر پژوهش‌های فرهنگی، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹ ه.ش.
۴. اراکی، محسن. (بی تا). درس خارج فقه فرهنگ سال تحصیلی ۹۶-۹۷، تقریر سید محمد طباطبائی. بی جا: بی تا.
۵. امین عاملی، سید محسن، أعیان الشیعة، دار التّعارف، بی جا، بیروت، ۱۴۰۳ ه.ق.
۶. انصاری، مرتضی بن محمد امین، کتاب المکاسب، کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری، چاپ اول، قم، ۱۴۱۵ ه.ق.
۷. بحرانی، سید هاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، بعثت، چاپ اول، قم، ۱۳۷۴ ه.ش.
۸. بیهقی، ابوبکر، دلائل التّبوة، دار الکتب العلمیة، چاپ اول، بیروت، ۱۴۰۵ ه.ق.
۹. پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحة، دنیای دانش، چاپ چهارم، تهران، ۱۳۸۲ ه.ش.
۱۰. حرّ عاملی، محمد بن حسن، اثبات الهداة بالنصوص و المعجزات، اعلمی، چاپ اول، بیروت، ۱۴۲۵ ه.ق.
۱۱. حمیری معافری، عبدالملک ابن هشام، السیرة النبویة، دار مکتبة المعارف، بی جا، بیروت، ۱۴۳۵ ه.ق.
۱۲. راوندی کاشانی، فضل الله بن علی، النوادر، دار الکتب، چاپ اول، قم، بی تا.
۱۳. رحمانی، جعفر، مدیریت فرهنگی، المصطفی، چاپ اول، قم، ۱۳۹۴ ه.ش.
۱۴. سمهودی، علی بن احمد، وفاء الوفاء بأخبار دار المصطفی، دار الکتب العلمیة، چاپ اول، بیروت، ۲۰۰۶ م.
۱۵. صالحی امیری، سید رضا و عظیمی دولت آبادی، امیر، مبانی سیاست گذاری و برنامه‌ریزی فرهنگی، پژوهشکده تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۷ ه.ش.
۱۶. صالحی امیری، سید رضا، رؤیایی، رمضانعلی و سلیمی، محمد، در آمدی بر شاخص‌های فرهنگی مطلوب، فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی. سال چهارم، بهار ۱۳۹۶، شماره ۴.

الگوی مدیریت فرهنگی در سیره نبوی (ص): مطالعه موردی: تحقق شاخص برادری

۱۷. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ناصر خسرو، چاپ سوم، تهران، ۱۳۷۲ ه.ش.
۱۸. طوسی، محمد بن حسن، الأمالی، دار الثقافة، چاپ اول، قم، ۱۴۱۴ ه.ق.
۱۹. غلامی، مسعود، مبانی مدیریت (تئوری های سنتی، نگرش های جدید)، ارگ، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۸ ه.ش.
۲۰. فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی، الوافی، مکتبه امیر المؤمنین (ع)، چاپ اول، اصفهان، ۱۴۰۶ ه.ق.
۲۱. قمی، عباس، سفینه البحار، اسوه، چاپ اول، قم، ۱۴۱۴ ه.ق.
۲۲. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، تحقیق سید طیب موسوی جزائری، دار الکتب، چاپ سوم، قم، ۱۳۶۳ ه.ش.
۲۳. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، دار الکتب الإسلامیة، چاپ چهارم، تهران، ۱۴۰۷ ه.ق.
۲۴. کوئن، بروس، مبانی جامعه شناسی، ترجمه دکتر غلامعباس توسلی و دکتر رضا فاضل، سمت، چاپ بیست و چهارم، تهران، ۱۳۹۱ ه.ش.
۲۵. لطیفی، میثم و ظهوریان ابو ترابی، میثم، تدوین الگوی ارزیابی شاخص های فرهنگ عمومی در دانشگاه ها. فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران. بهار ۱۳۹۴، دوره هشتم، شماره ۱.
۲۶. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، دار إحياء التراث العربی، چاپ دوم، بیروت، ۱۴۰۳ ه.ق.
۲۷. معین، محمد، فرهنگ معین، اشجع، به اهتمام عزیز الله عزیز زاده، ویراست دوم، تهران، ۱۳۸۸ ه.ش.
۲۸. مرتضی العاملی، سید جعفر، الصحیح من سیره النبی الأعظم (ص)، دار الحدیث، چاپ اول، قم، ۱۴۲۶ ه.ش.
۲۹. مرتضوی، مهدی، نوشمند، محمد اسماعیل و مالکی، محمد رضا، مدیریت راهبردی عملکرد، دفتر پژوهش های مجلس شورای اسلامی، چاپ اول، تهران، ۱۳۹۰ ه.ش.
۳۰. نائینی، سید محمد کاظم، شاخص ها، فصلنامه نظریه های اقتصاد مالی، سال دوم تابستان ۱۳۹۳، شماره ۳.